Dharmakīrti and Manorathanandin

Pramāṇavārttika

— Pramāṇavārttikavṛtti

SARIT

SARIT

Contents

Contents i

Title Page **iii**

१ प्रथमः परिच्छेदः॥: प्रमाणसिद्धिः १
१.१ १. प्रमाणलक्षणम् २

Title Page

Dharmakīrti's Pramāṇavārttika with a commentary by Manorathanandin
Dharmakīrti Manorathanandin

नमो मञ्जुश्रिये॥

१ प्रथमः परिच्छेदः॥: प्रमाणसिद्धिः

[१b/MA]

विमुक्तावरणक्लेशं दीप्ताखिलगुणश्रियं।
स्वैकवेद्यात्मसम्पत्तिं नमस्यामि महामुनिम्॥

स्वयमपि कृतिनां महद्भिरन्यैरपि गमितो बहुविस्तरैर्न्न योयम्।
तदपि च सुगमो न मद्विधानामिति विवृतिच्छलतः करोमि चिन्ताम्॥

अहमपि न निजैकलाभलुब्धो न च परकृत्यरसाभिलाषमुक्तः।
फलति पुनरियं परार्थवाञ्छाव्रततिरभीष्टफलानि पुण्यभाजाम्॥

क. नमस्कारश्लोकः

शास्त्रा[1]दावविघ्नेन तत्समाप्त्यर्थं भगवति प्रसादजनने श्रोतृ[2]जनानुग्रहार्थश्च स्तुतिपूर्वकमाचार्यो नमस्कारश्लोकमाह।

विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्तये।
नमः समन्तभद्राय समन्तस्फरणत्विषे॥ १ ॥

विधूतं[3] विध्वस्तं अनुत्पत्तिकधर्मतामापादितं 'कल्पना' ग्राह्यग्राहकाध्यारोपः सैव 'जालं' बन्धनहेतुत्वात् यासां ता विधूतकल्पनाजालाः। एतेन धर्मकाय उक्तः[4]। द्वयशून्यताया धर्मधातुत्वात् (।) तदधिगमस्य धर्मकायत्वात्। गम्भीराश्च खड्ग श्रावकाद्यविषयत्वात्। उदाराश्च [००२/s] सकलज्ञेयसत्वार्थव्यापनादिति 'गम्भीरोदाराः'। आभ्यां साम्भोगिकनैर्म्माणिककायावुक्तौ तयोरेव स्वरूपत्वात्। विधूतकल्पनाजाला गम्भीरोदारा 'मूर्त्तयो' यस्य स 'विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमर्त्तिः' (।) एतेन स्वार्थसम्पदुक्ता त्रिकायलक्षणत्वात्तस्याः।

'समन्तं' निरवशेषं भद्रं कल्याणं परार्थसम्पत्सम्भारलक्षणं यस्मादसौ 'समन्तभद्रः' (।) अनया भगवन्नामव्युत्पत्त्या परार्थसम्पदभिहिता[5]। समन्ततः स्फरन्तीति समन्तस्फरण्यः त्विषः ताव (त्) त्विषो देशना यस्य स 'समन्तस्फरणत्विट्' वस्तुतत्त्वावभासनोपायता च त्विड्देशनयोः साधर्म्यं (।) अनेन परार्थसम्पदुपायो दर्शितः। देशनाद्वारेण भगवता जगदर्थकरणात्। एतेन स्तुतिरुक्ता असाधारणानां स्वपरार्थसम्पत्तितदुपायानामुपदर्शनात्। सर्व्वत्र नमःश[6]ब्दयोगाच्चतुर्थी। अनेन नमस्कारोभिहितः। यदा तु समन्तभद्रशब्दो रूढ्या बोधिसत्त्वविशेषे वर्तते तदापि पदव्याख्यानं पूर्ववदेव। अयन्तु विशेषः। विधूतकल्पनाजालत्वं बोधिस-

[1] १ स्तुत्या पुण्योपचयात्।

[2] २ व्याख्यातुश्चेति परार्थदर्शनात्।

[3] ३ सर्व्वावरणविगमात्।

[4] ४ पूजेयं नमः शब्दात्प्रणामतः शिष्टैश्च तेश्च। तच्च स्वपरार्थतदुभयसम्पत्तिस्ततः अवृत्तिहानिगाम्भीर्य्यौदार्यविशेषैस्त्रिभिः स्वार्थ उक्तः।

[5] १ तदर्थिनां यथा।

[6] २ अकारान्तः सकारान्तस्तृतीयार्थ इत्यन्ये। जनकायः।

त्वभूम्यावरणप्रहाणतो वेदितव्यं। गाम्भीर्यन्तु खड्गश्रावकाविषयत्वात्। औदार्यन्तु दर्श भूमीश्वरबोधिसत्त्वमाहात्म्यातिशयतः। कायत्रयन्तु बोधिसत्त्वानामप्यस्ति प्रकर्षनिष्ठागमनात्तु भगवतां व्यवस्थाप्यते। देशना च प्रसिद्धैव तेषां॥ (१)॥

ख. शास्त्रारम्भप्रयोजनम्

श्रोतृदोषबाहुल्याच्छास्त्रेण परोपकारमपश्यन् सूक्ताभ्यासभावितचित्ततामेवात्मनः शास्त्रारम्भकारणन्दर्शयन् वक्रोक्त्या दोषतापनयनेन शास्त्रे श्रोतृन् प्रवर्तयितुम(ा) ह।

[७] प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं,नानर्थ्येव सुभाषितैः
परिगता विद्वेष्ट्यपीर्ष्यामलैः।
तेनायं न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेत-
स्ततः,सूक्ताभ्यासविबर्द्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम्॥ २॥

'प्रायो' भूयान् बाहुल्येन वा 'जनः प्राकृतेषु' बहिःशास्त्रेषु 'सक्ति'रभिष्वङ्गो यस्य स
प्राकृतसक्तिरनेन कुप्रज्ञत्वं श्रोतृदोष उक्तः। 'अप्रतिबला' शास्त्रार्थग्रहणं प्रत्य'शक्ता प्रज्ञा'
यस्यासावप्रतिबलप्रज्ञः अनेनाज्ञत्वमुक्तं। 'केवलं, नानर्थ्येव सूभाषितैः'। किन्तु सुभाषिताभि-
[००३/S] धायिनं ईर्ष्या परसंपत्तौ चेतसो व्यारोषः सैव मलश्चित्त[८]मलिनी करणात्। तैः 'परिगतो' युक्तः
सन् 'विद्वेष्ट्यपि। ईर्ष्यामलैरिति' व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं। अनेन यथाक्रममनर्थित्वममाध्यस्थ्य-
श्चोक्तं (।) 'तेन श्रोतृदोषकलार्पेन अयमा'रिप्सितो वार्त्तिकाख्यो ग्रन्थः (।) परमुपकरोतीति
'परोपकार' इति 'नोऽस्माकश्चिन्तापि' नास्ति। कथन्तर्हि शास्त्रकरणे प्रवृत्तिरित्याह चेतश्चिरं
[२a/MA] 'दीर्घकालं सूक्त'स्या'भ्यासेन विवर्द्धितव्यसनं' विस्तारिताभिष्वङ्ग'मिति'हेतो'रत्र वार्तिककर-
णेऽनुबद्धस्पृहं' जाताभिलाषं। एतेन कुप्रज्ञतादिदोषजातमात्मनो बोधिताः श्रोतारस्तत्परिहारेण
शास्त्रे प्रवर्तिता एव भवन्ति॥ (२)

ग. प्रमाणसिद्धिः

अयमाचा र्यो बृहदाचार्यीय प्र मा ण स मु च्च य शा स्त्रे वार्त्तिकं चिकीर्षुः स्वतः कृतभगवन्नमस्कार(:) तच्छास्त्रारम्भसमये तदाचार्यकृतभगवन्नमस्कारश्लोकं व्याख्यातुकामः प्रथमं[९] प्रमाणसामान्यलक्षणमाह (।)

१.१ १. प्रमाणलक्षणम्

(१) अविसंवादि ज्ञानम्

[७] * द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।१-४

[८] ३ आत्मात्मीयास्त्रैधातुकाश्च चैत्ताः सवासनाः।

[९] १ द्वितीयां सम्वित्तिसिद्धिम्। प्रमाणं भूतो जातो भगवान् मानमिव किन्तदित्याह।

...v.1.3a **प्रमाणमविसंवादि ज्ञानं;**

ज्ञानं प्रमाणं[१०]नाज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि। कीदृशमविसंवादि। विसंवादनं विसंवादो वञ्चनं तद्योगाद्विसंवादि। न तथाऽसावविसंवादि। अविसम्वादनमुक्तमित्यर्थः। किं पुनरित्याह (।)

...v.1.3b **अर्थक्रियास्थितिः।**
अविसंवादनं;

यथोपदर्शितार्थस्य क्रियायाः स्थितिः प्रमाणयोग्यताऽविसंवादनं(।) अतश्च यतो ज्ञाना-
दर्थं परिच्छिद्यापि[११] न प्रवर्तते प्रवृत्तो वा कुतश्चित्प्रतिबन्धादेरर्थक्रियान्नाधिगच्छति। तदपि
प्रमाणमेव प्रमाणयोग्यतालक्षणस्याविसंवादस्य सत्त्वात्। सैव प्रमाणयोग्यता कथमसत्यामर्थ-
क्रियाप्राप्तौ निश्चीयत इति चेत् (।) यत्तावदसकृद्व्यवहाराभ्यासाद्दर्शनमात्रेणोपलक्षितभ्रमविवि-
क्तस्वरूपविशेषं साधनाध्यक्षं तस्य[१२] स्वत एव प्रमाणयोग्यतानिश्चयः कृत्रिमाकृत्रिममणिरुप्या- [००४/s]
दितत्वनिश्चयवत्। अंनुमानस्य च साध्यप्रतिबद्धजन्मनो व्यभिचाराशङ्काविरहात्। अर्थक्रियानि-
र्भासन्तु प्रत्यक्षं स्वत एवार्थक्रियानुभवात्मकं न तत्र परार्थक्रियाऽपेक्ष्यत इति तदपि स्वतो
निश्चितप्रामाण्यं। अत एवार्थक्रियापरंपरानुसरणादनवस्थादोषोपि दुस्थ एव। यत्त्वनभ्यस्तदशा-
यां संदिग्धप्रामाण्यमुत्पत्तौ[१३] तस्यार्थक्रियाज्ञानादनुमानाद्वा प्रामाण्यं निश्चीयते। एतच्चाविसंवादनं
बाह्यार्थेतरवादयोः समानं प्रमाणलक्षणं (।) वि ज्ञा न नयेपि[१४] साधननिर्भासज्ञानानन्तर[१५]
मर्थक्रिया[१६]निर्भासज्ञानमेव[१७] संवादः। अतो विज्ञप्तिमात्रत्वे प्रमाणेतरविभागव्यवहारोऽसंकी-
र्णः।

ननु शब्दगन्धरसस्पर्शान् चित्ररूपञ्च पश्यतो ज्ञानस्य परमर्थक्रियाज्ञानं नास्तीति तत्प्रमाणन्न[१८] स्यादित्याह।

...v.1.3c **शाब्देप्यभिप्रायनिवेदनात्॥ ३॥**

'शाब्दे' शब्दजनिते ज्ञानेऽपि शब्दाद् गन्धादिविषयेऽपि 'अभिप्राय'स्याभिप्रेतार्थक्रिया (या) 'निवेदनात्' प्रतिपादनात्प्रामाण्यं (।) अर्थक्रिया हि क्वचित्स्वरूपप्रतिपत्तिरेव। क्वचित्ततोऽन्या यथासम्भवं व्यवहारविषयः। तत्प्रापणञ्च प्रामाण्यमिति नाव्यापकं प्रमाणलक्षणम्।(३)

ननु शब्दस्यार्थप्रतिबन्धाभावान्न प्रामाण्यं स्यादिष्यते चानुमानत्वादित्याह(।)

वक्तृव्यापारविषयो योर्थो बुद्धौ प्रकाशते।
प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनम्॥ ४॥

---

[१०] २ प्रमाणं सम्यग्ज्ञानमपूर्वगोचरमिति लक्षणं।
[११] ३ मरुमरीच्यादौ।
[१२] ४ प्रमेयस्य।
[१३] १ सत्यां।
[१४] २ अव्यापकत्वं निरस्यन्नाह।
[१५] ३ वह्निज्ञानान्तरं दाहादिज्ञानं।
[१६] ४ रविचन्द्राम्बुदचित्रादीनां दर्शनमेवार्थक्रियास्थितिः।
[१७] ५ यदर्थाकारं ज्ञानं तद् बाह्यार्थाविनाभावि यथा अर्थक्रियानिर्भासं।
[१८] ६ विना भ्रान्तिं प्रयुक्ते।

'वक्तृर्व्यापारो' विवक्षा 'तस्य विषयो योऽर्थः' समारोपितबही रूपो ज्ञानाकारः प्रकाशते 'बुद्धौ' विवक्षा[19]त्मिकायां (।) 'तत्र शब्दस्य प्रामाण्यं' लिङ्गत्वं। शब्दादुच्चरिताद्विवक्षितार्थप्रतिभासी विकल्पो[20]नुमीयत इत्यर्थः। तत्कार्यत्वात्तच्छब्दस्य। 'न पुनरर्थतत्त्वनिबन्धनं' तत्प्रतिबन्धाभावात्॥ (४)

ननु घ[21]टोयमित्यादिज्ञानात्प्रवर्तमानस्य सम्बन्धोस्त्येवेति तत् प्रमाणं स्यात् (।) इत्याह।

[००५/S]

> गृहीतग्रहणान्नेष्टं सांवृतं, धोप्रमाणता।
> प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात् हेयोपादेयवस्तुनि॥ ५॥

[२b/MA] 'गृहीतग्रहणान्नेष्टं सांवृतं' दर्शनोत्तरकालं सांवृतं विकल्पज्ञानं प्रमाणं नेष्टं दर्शनगृहीतस्यैव ग्रहणात् तेनैव च प्रापयितुं शक्यत्वात् सांवृतम[22]किञ्चित्करमेव। कस्मात्पुनर्द्धियः 'प्रमाण'तेष्यते नेन्द्रियादेः(।) 'हेयोपादेयवस्तु'विषयायाः 'प्रवृत्ते[23]स्तत्प्रधानत्वात्' ज्ञानप्रधानत्वात् धिय एव प्रामाण्यं (।) न हीन्द्रियमस्तीत्येव प्रवृत्तिः किन्तर्हि ज्ञानसद्भवात् साधकतमश्च प्रमाणं तस्याव्यवहितव्यापारत्वात्। (५)

एवं फलार्थिनां प्रवृत्तिव्यवहारकारित्वेन धियः प्रामाण्यं प्रतिपादितं। साम्प्रतमधिगमफलविभागकारित्वमाह।

...v.1.6a

> विषयाकारभेदाच्च धियोधिगमभेदतः।

'धियो' विषयस्येवाकारो 'विषयाकारः[24]' नीलादिस्तस्य 'भेदात् विशेषादधिगम[25]' स्यार्थप्रतीते'र्भेदा'द्विशेषाद्धिय एव प्रामाण्यं नीलस्वरूपं हि ज्ञानं नीलप्रतीतिरन्यादृशमन्यथेति धीरेव प्रमाणं।

---

[19] ७ संकेतबलात्।

[20] ८ विकल्पशब्द . . . न नदी . . . . . . ।. . .

[21] ९ येन ज्ञात्वा प्रवृत्तस्यार्थसंवादस्तच्चेत्प्रमाणं घटविकल्पोपि स्यात्प्रमा॥

[22] १ . . . . घटः। तद्गतसत्ता महासामान्यं। तत्संख्यान्तर्ग्गतः। उत्क्षेपणं कर्म तस्यैवैते व्यपदेशा इति सांवृताः।

[23] २ ज्ञात्वैव पुंसः प्रवृत्तेः।

[24] ३ रूपं

[25] ४ धियः।